

Mühacirət ədəbiyyatı

Məhəmməd Altunbayın yaradıcılığında soyqırımı siyasətinin ifşası

Abid Tahirli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simalarından Məhəmməd Altunbayın yaradıcılığında erməni soyqırımının, tarixən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri ağ-lasığmaz cinayətlərin, ermənilərə xas nankorluq, xəyanət, satqınlıq, qəddarlıq kimi sifətlərin ifşası mühüm yer tutur. Müəllifin “Azadlığa uçan türk. Xatirələr” kitabının əsas qayəsi, ideyası, məzmunu həmin problemin obyektiv və konkret tarixi faktlar əsasında işıqlandırılmasına həsr olunmuşdur.

Məqalədə erməni soyqırımı ilə bağlı memuarda təsvir olunan çoxsaylı dəhşətli səhnələr, tükürpə-dici epizodlar təhlil olunur, məkrli qonşularımızın soyqırım siyasətinin mahiyyəti açıqlanır, əsərin erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin xalqımıza qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi və bu gün də aktual olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, Məhəmməd Altunbay, xatirələr, soyqırım, soyqırımı siyasəti, bolşevik-daşnaq işbirliyi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.03.2022; qəbul edilib – 12.03.2022

Exposing the policy of genocide in Mohammed Altunbai's works

Abid Tahirli

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Abstract. The issues of Armenian genocide against Azerbaijanis, unspeakable atrocities committed by Armenians in Azerbaijani territories throughout history, and the exposure of treacherous traits, ingratitude, betrayal, villainy by Armenians occupy an important place in the work by Mohammed Altunbai, a prominent personality in Azerbaijani emigrant literature. The main idea of his work “The Turk flying to freedom. Memoirs” has been dedicated to the coverage of this problem on the basis of objective and concrete historical facts.

The study analyses the numerous scenes of the cruelty of the genocide against Azerbaijanis, depressing episodes detailed in these memoirs, and reveals the essence of the genocide policy of our insidious neighbors. It is highlighted that the work is of exceptional importance and is still relevant today in terms of more thoroughly presenting the truth about the crimes committed by Armenian-Bolshevik army against our people to the country and the international community.

Keywords: emigrant literature, Mohammed Altunbai, memoirs, genocide, policy of genocide, Bolshevik-Dashnak cooperation

Article history: received – 02.03.2022; accepted – 12.03.2022

Giriş / Introduction

Mühacirlərin bədii, publisistik irsində havadarlarından əvvəllər çar və Sovet Rusiyasından, daha sonralar isə Sovet İttifaqının rəhbərliyindən aldığı maddi və mənəvi dəstəklə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi tarixi cinayətlər, soyqırımı siyasəti mövzusu mühüm yer tutur. Bu mənfur və insanlıq adına ləkə olan siyasət sovet rejimi və kommunist ideologiyası dövründə pərdələnsə, qərəzlə saxtalaşdırılsa da, əsl həqiqət illər boyu susmayan və susdurula bilməyən mühacirlər tərəfindən qələmə alınmış və ifşa edilmişdir. Erməni vəhşiliyinə dair materiallara mühacirlərin yazdığı məqalə və memuarlarda – M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Qafqasya türkləri”, “Azərbaycanda rus koloni siyasəti”, M.B.Məhəmmədşadın “31 mart!”, “Milli Azərbaycan hərəkatı”, “Bakı qətləminin 20-ci ildönümü”, H.Münşinin “31 Mart!”, Ə.Yurdsevərin “Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr”, Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda...və bütöv bir ömür”, Mirzə Abay Dağlının “Onlar türklərdi”, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, Nağı Şeyxzamanlının “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” və s. kimi əsərlərində geniş rast gəlinir. Mühacirlər dövrü nəşrlərdə – “Yeni Qafqasya”, “Odlu yurd”, “Azəri türk”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Mücahid”, “Türk izi” (İstanbul), “İstiqlal”, “Qurtuluş” (Berlin), “Azərbaycan” (Ankara) və s. kimi mətbu orqanlarda bu mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamış, soyqırımı qurbanlarının xatirəsini yad etmiş, erməni qatillərin əməllərini lənətləmiş, çar və sovet milli siyasətinin əsl mahiyyətini açıb göstərmişlər.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan mühacirət tarixində bənzərsiz taleyi, özünəməxsus və maraqlı yaradıcılıq yolu ilə silinməz iz buraxan Məhəmməd Altunbayın (1911, Gəncə; 1987, İstanbul) irsində, xüsusi ilə onun “Hürriyyətə uçan türk” memuarında ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımının ifşası mühüm yer tutur. Əsərin nəşri taleyi müəllifin ömür yolu kimi çətin, keşməkeşli olmuşdur. Məhəmməd Altunbayın vəfatından iki il sonra onun həyat yoldaşı Mələhət Altunbay əlyazma üzərində işləmiş, əsəri çapa hazırlamış və 1989-cu ildə Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən “Hürriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbayın xatirələri” adı ilə nəşr olunmuşdur [4]. Kitaba ön söz yazan Mələhət Altunbay əsəri “bir sıra tarixi hadisələrin canlı şahidi olan bir şəxsin, həm də qısa tərcümeyi-halı” adlandırır və təəssüflə bildirir: “1987-ci il dekabrın 28-də bazar ertəsi onu dəfn edərkən əsər hələ tam hazır deyildi, əlyazması hələ makinada yazılıb qurtarmamışdı. Əsərini kitab şəklində azad insanların oxuduğunu görə bilmədi. Azad Azərbaycanı və məmləkəti Gəncəni azad Məhəmməd Altunbay kimi təkrar görə bilmədi” [4, s.7]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M. Altunbay Türkiyənin bir çox mətbu orqanı ilə, o cümlədən “Hürriyyət”, “Yeni səhər” qəzetləri, Azərbaycan mühacirət mətbuatı və “Azadlıq” radiosu ilə sıx əlaqə və əməkdaşlıq etmişdir. Onun ssenarisi əsasında “501 nömrəli kamera” adlı film çəkilmişdir. M. Altunbayın xatirələrindən ibarət “Düşmən gəlir. Tarixdə hürriyyətə uçan ilk adam” kitabı 1974-cü, 1976-cı və 1980-cı illərdə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Haqqında bəhs edəcəyimiz “Hürriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbayın xatirələri” adlı kitab əvvəlkilərin təkmilləşdirilmiş, geniş variantıdır.

Kitabın adı ilə bağlı müəyyən qeydlər etməyə, dəqiqləşdirmələr aparmağa ehtiyac var. Mələhət Altunbay ön sözdə yazır ki, Məhəmməd Altunbayın kitabının adı “Tarixdə hürriyyətə uçan ilk insan”dır. Əsərin “Məhəmməd Altunbay” adlı avtobioqrafik hissəsində müəllif Türkiyədə Azərbaycan mədəniyyətinin tanıtılması ilə bağlı fəaliyyətindən bəhs edərkən yazır ki, hazırda xidmətlərimin davamı olan “Tarixdə azadlığa uçan ilk türk” adlı roman üzərində işləyirəm. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsər Ankarada “Hürriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbayın xatirələri” adı ilə nəşr edilmişdir. Sonra kitab Bakıda “Altunbay Məhəmməd. Azadlığa uçan türk” adı ilə işıq üzü görmüşdür [1]. 2017-ci ildə isə kitab KİV-də dərc olunmuş müəyyən əlavələrlə son illər M. Altunbayın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qələmə alınan bir sıra məqalə və müsahibələr də daxil etməklə “Məhəmməd Altunbay. Azadlığa uçan türk. Xatirələr” adı ilə buraxılmışdır” [6]. Məsələ burasındadır ki, Türkiyədə və ölkəmizdə tədqiqatçılar əsərlə bağlı yazılarında da kitabın fərqli ad-

larla çıxdığına diqqət etmədən və yaxud fakta münasibət bildirmədən, müvafiq nəşriyyatın variantına istinad edirlər. Digər bir məsələ də diqqətçəkicidir. Türklər adətən “Məhəmməd” sözünü “Mehmet” kimi, bizdə “Məhəmməd”, “Məmməd”, bəzən də “Mamed” kimi yazırlar. Əvvəllər bəzi müəlliflər “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, “Mirzə Bala Məmmədzadə” yazsalar da, son vaxtlar bir qayda olaraq, həmin adlar rəsmi, elmi və kütləvi mənbələrdə “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “Mirzə Bala Məhəmmədzadə” şəklində qeyd olunur. M.Altunbaydan bəhs edən müəlliflər onun adını gah “Məmməd”, gah da “Məhəmməd” kimi göstərir. Əlbəttə, bütün bunlar kiçik, lakin elmi dövriyyəyə eyni cür daxil edilməsi vacib olan məqamlardır.

Odessa Ali Hərbi Hava Məktəbinin məzunu pilot Məhəmməd Altunbay Azərbaycanda repressiya dalğasının və bolşevik zülmünün gücləndiyi illərdə iki məsləkdaşı – Həsən və Cəlalla birlikdə “kommunist rejiminin dəmir pəncəsindən”, “kommunist terror təşkilatından”, “kommunist zülmündən”, “kommunist rejimindən”, “dünyanın ən böyük həbsxanasından” (Məhəmməd Altunbay) xilas olmaq üçün ölkədən çıxmaq barədə qərar qəbul edirlər. Onlar idarə etdikləri təyyarəni qaçırır və qəza səbəbindən İrana məcburi eniş edirlər. Burada bir müddət ağır şəraitdə yerli polislərin nəzarətində yaşayır və sonra Tehrandakı Türkiyə Səfirliyinin köməyi ilə Bağdada qaçmağa, 1941-ci ildə isə Türkiyəyə keçməyə müvəffəq olurlar. M.Altunbay Türkiyədə məskunlaşandan sonra nəinki, ixtisası üzrə işə düzəlir, ad-san, böyük uğurlar qazanır, hətta Türkiyədə “Nu. D. 38” adlı sərnişin təyyarəsinin ilk uçuş sınağını həyata keçirən pilot, ilk özəl “Göy Tur” aviaşirkətinin yaradıcısı və sahibi kimi adını Türkiyə təyyarəçilik tarixinə qızıl hərflərlə yazdırır. Bu sahədə tarixi uğurlara imza atması ilə yanaşı, Məhəmməd Altunbayı işğal altında inləyən ana Vətənin taleyi dərindən narahat edir, düşündürür. O, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1949-cu ildə Ankarada təsis olunan Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılmasında yaxından iştirak edir, Türkiyənin, eləcə də mühacirlərin mətbu orqanları ilə sıx əlaqə saxlayır və əməkdaşlıq edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, M.Altunbay mühacirlərin Ankarada nəşr etdikləri aylıq ictimai fikir məcmuəsi “Mücahid”də (1955-1964-cü illər, cəmi 59 nömrə) 20 məqalə dərc etdirmişdir.

Bu sətirlərin müəllifi Məhəmməd Altunbayın həyat və yaradıcılığına, onun memuarının və digər publisistik əsərlərinin ideya-məzmununa, xarakterik cəhətlərinə dair öz araşdırmalarında [12; 11, s.305-307] müəyyən yer ayırsa da, bütövlükdə M.Altunbay irsinin tədqiqini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Mühacirət ədəbiyyatının səriştəli tədqiqatçısı fil.e.d. Nikpur Cabbarlının özünün də qeyd etdiyi kimi, memuarı ilk dəfə daha əhatəli təhlil etmiş, onun ideya-bədii xüsusiyyətlərini dəyərləndirmişdir [3]. Fil.e.d. Şahbaz Musayev “Azərbaycanlıların soyqırımını mühacirət nəsrində (Məhəmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” memuarı əsasında)” adlı məqaləsində toxunduğu problemi kifayət qədər dolğun işıqlandırmışdır [7]. Bundan əlavə S.Hüseynova [5], C.Seyidzadə [9], Faiq Balabəyli [2] və digər müəlliflər də “Azadlığa uçan türk” memuarından bu və ya digər dərəcədə bəhs etmişlər. Türkiyədə M.Altunbayın həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər geniş bəhs edildiyini yazmaq olar. Qardaş ölkədə təyyarəçilik və film istehsalı sahələri ilə bağlı nəşr olunan dərgi və kitablarda M.Altunbayın fəaliyyətinə dair xeyli yazılara təsadüf edilir. Azərbaycan mühacirət problemi ilə məşğul olan prof.dr. Səbahəddin Şimşir [10], dos.dr. Salih Özkan [8] və digərləri M.Altunbayın həyatı və irsi haqqında müəyyən tədqiqatlar aparmış, məqalələr dərc etmişlər.

Üç hissədən, 34 yarımşərtlövhdən ibarət memuar ideya-məzmun cəhətdən aktual, mövzu baxımından maraqlı, cəlbedici, çoxplanlı, tarixi epizodlarla zəngin və təsirli, dil, üslub, sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən dolğun və diqqətəlayiqdir. Mövzusunə və müəllifin məqsədinə görə memuarı üç hissəyə bölmək olar: Məhəmməd Altunbayın özü və yaxınları haqqında avtobioqrafik məlumatlar vermək, bəşəriyyətə üzqarası olan kommunist rejiminin, bolşevizmin antibəşər mahiyyətini açmaq, ermənilərin tarixi cinayətlər və vəhşiliklərlə dolu türk düşmənçiliyini, xalqımıza qarşı soyqırımını planlarını, onların xain, nankor və qəddar xislətini göstərmək və ifşa etmək. Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımını siyasətinin, dəhşətli cinayətlərin, qətliam, qırğın və terror aktlarının ifşası əsərin əsas qayəsi və hədəfini özündə ehtiva edir. Fil.e.d. Nikpur Cabbarlı yazır ki, hələ uşaq yaşlarında rus əsgərlərinin barbarlığının, erməni xəyanətinin canlı şahidi olan M.Altunbay baş verən hadisələrin mahiyyətinə varmağa, onların səbəbini özü üçün aydınlaşdırma-

ğa çalışırdı. 1920-ci ilin mayında Gəncə üsyanının vəhşicəsinə yatırılması, minlərlə günahsız soydaşının, o cümlədən qadınların, uşaqların, südəmər körpələrin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməsi, atasının gözləri qarşısında güllələnməsi 9 yaşlı Məhəmmədi dərinə sarsıtmış, onun uşaq qəlbində ömrünün sonuna qədər sağalmayacaq yaralar açmışdı [6, s.66]. Fil.e.d. Şahbaz Musayev həmkarının fikrini davam etdirirmiş kimi yazır: “Memuarda erməni xisləti, mənfur qonşularımızın xalqımıza qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasəti, rus istilasının gətirdiyi fəlakətlər, sovet siyasi rejiminin mahiyyəti heç vaxt yaddan çıxmıyacaq, qandondurucu hadisələr fonunda təsvir olunur. Əsər erməni xislətini ən xırda detallarına, ən kiçik zərərlərinə qədər açmaq baxımından əhəmiyyətli və ibrətamizdir” [7, s.35].

Əslində memuarın “Ah, bu ermənilər, ah, bu ermənilər” [4, s.17], “Düşməndən qaçış” [4, s.62], “Anamın gözyaşları” [4, s.103], “Ağlama ana, ağlama” [4, s.105], “Div kimi güclü Hambarsum anamı beş-altı metrə kənara tulladı” [4, s.107], “Namus düşməni ermənilər” [4, s.119], “Öldürülən körpələr və analar” [4, s.131], “Belə düşmən görünməmişdir” [4, s.143], “Erməni vəhşiliyi” [4, s.148], “Ölülər, ölülər, ölülər” [4, s.159], “Ana bətninə qədər ənən kin” [4, s.168], “Talan, aclıq, qıtlıq” [4, s.216] və s. yarımşərlövhələri əsərin məzmunu, mövzusu barədə ilkin fikir yaradır. Hər biri ayrılıqda bitkin publisistik əsər təsiri bağışlayan bu yazılarda müəllif erməni soyqırımı, cinayətləri, vəhşiliyi, xəyanəti, oğurluğu, kəmfürsətliliyi haqqında real mənzərə, obyektiv və təsirli təəssürat yaratmaq, oxucunu inandırmaq, dərinə düşündürmək üçün epik lövhələrdən hadisələri təsvir və təqdim etməyin ən əhatəli və imkanlı formasından yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Böyük Zəfər günlərini yaşadığımız bu əlamətdar günlərdə M.Altunbayın memuarı tarixin dərslərindən nəticə çıxarmağa, unutmazlığa son qoymağa, mənfur qonşuların yalanına, hiyləsinə inanmamağa səsləyir. Gəncə üsyanının ruslar tərəfindən qan içində boğulduğu, sakinlərə amansız divan tutulduğu bir vaxtda maskalanmış, mənfur, nankor “soysuz, ruhsuz və əxlaqsız” erməni qonşular əsl simalarını göstərməyə başladılar. Evlərindən didərgin salınmış, yaxın adamlarını itirmiş məğrur və cəsur Gəncə qadınları ilə onların qarşısını kəsib qızıl, cəvahirat tələb edən erməni atlılarının qarşılaşması səhnəsi və dialoqu o gün olduğu kimi, bu günə, gələcəyə də bir xəbərdarlıq, bir çağırışdır. Erməni atlılarından biri onların istəklərinin yerinə yetiriləcəyi halda təhlükəsizliklərinin təmin ediləcəyi vədini verir: “Elə bu vaxt güclü bir qadın səsi erməninin səsinə batırdı: - Ey analarım, ey bacılarım, bu ermənilərin sözlərinə inanmayın. Bunlar çörəyimizi, duzumuzu, suyumuzu və hətta torpağımızı belə bölüşdüyümüz nankor ermənilərdir. Bunlara əsla inanmaq olmaz, inanmaq olmaz. Bəli, güvənmək olmaz, çünki yüz illərdən bəri vətənimizdə yaşamalarına baxmayaraq, zərrə qədər də vəfa hissənə sahib olmadıqlarından bu gün düşmənimizlə birləşib bizə qarşı cəbhə yaratdılar” [4, s.108]. Gənc və bəstəboy qadının danışdıqlarından məlum olur ki, Leninin əsgərləri Bakıya girər-girməz illərdən bəri qonşuluq etdiyimiz ermənilər gecəyarısı onların qarşısını sındıraraq evlərinə girmiş, iki körpəsi ilə ərinin başını kəsmişlər: “...evimə qayıdanda balalarımın cəsədi üzərindən, baxın, bu köynəyi tapdım... Bizim dostcasına və insancasına qonşuluğumuzun müqabilində canavar ruhlu erməni dostlarımız körpələrimin qanı ilə köynəklərinə baxın görün, nə yazmışlar: “Ermənilər, türkləri öldürün ki, gözəl Gəncə şəhəri bizim olsun” [4, s.109].

Bu hadisələr baş verərkən Məhəmməd kiçik yaşlarında idi. Lakin gözünün qabağında, ətrafında cərəyan edən olaylar, ermənilərin törətdiyi ağlasığmaz faciələr onun taleyində, yaddaşında dərin və əbədi izlər buraxmışdı. M.Altunbay memuarda kədər dolu hissələri, həyəcanlı anları, ürək dağlayan duyğuları babasının himayəsində böyüyən, babasının hərtərəfli qayğısı sayəsində ev-eşik, mənəb, pul-para sahibi olan yetim-yesir Ambarsumla anasının rastlaşdığı səhnədə böyük ustalıqla təsvir və təqdim etmişdir. M.Altunbayın saf qəlblə anası Gəncə qadınlarını mühasirəyə alan erməni atlılarının başçısını – Ambarsumu tanıyan kimi fikirləşir ki, o mənim burada olduğumu görəndə anda qaçıb gələcək, məni qurtaracaq. Amma ana yanılırdı. Körpəlikdən küçələrə atılan, bir tikə çörəyə möhtac olan, Məhəmmədin babasının himayəsində doğma övlad qayğısı ilə böyüyən Ambarsum və onun qardaşı Mkrtiç indi həm libas, həm xasiyyətə tamamilə dəyişmiş, əsl xislətləri ilə cəllad, qaniçən görkəmində onun qarşısına çıxmışdı. Əslində Altunbayın anası Bəyim Sultanla Ambarsumun qarşılaşdığı səhnə və onların dialoqu xeyrin şərə, doğrunun yalana, məhəbbətin nif-

rətə, xeyirxahlığın nankorluğa, humanistliyin qəddarlığa, düzgünlüyün hiyləgərliyə, mərhəmətin qəzəbə, abırın həyasızlığa, bəsirətin nadanlığa, ədalətin zülmə, günahsızın qatilə, mərdin namərdə qarşı fəryadı, üsyanı idi. Nankor və nadürüst Ambarsum arxalı köpəklərə xas səslə rəhmli və qayğıkeş Bəyim Sultana onların dövrünün keçdiyini bildirəndə Məhəmmədin anası dözmür, ona hid-dətlə keçmişini xatırladır: “Bu nə danışığ tərzidir, abırsız erməni? Atamın ölüm halında küçədən tapdığı iki yetimdən biri sən deyildinmi? Ata-ananızı elə o ermənilər öldürməmişdilərmi, məgər? Səni ölümdən qurtaran, böyüdüb oxudan atam deyildimi? İyirmi beş il atamın çörəyi ilə böyümə-misənmi? Axır on ildə atam sizi sərvət sahibi, ev sahibi, ailə sahibi etmədimi?” [4, s.110]. Ambar-sum ermənilərə xas həyasızlıqla bildirir ki, mənim indi iki məqsədım var, biri “türklərin kökünü qazımaq”, digəri “Leninin yanında vəzifə qazanmaq”. Ambarsumun dedikləri erməni-bolşevik quldurlarının xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinin ifadəsidir. Tarixi hadisələri, erməni-türk qarşıdurmalarını göz qabağına gətirsək, burada Ambarsum yolunu azmış, qudurmuş təsadüfi fərd yox, ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazı təsiri bağışlayır. Bəyim Sultanın, digər qa-dınların ona və silahdaşlarına ünvanladığı “Allahsız”, “ikiüzlü”, “alçaq”, “nankor”, “abırsız”, “mur-dar”, “rusun, Leninin nökrü”, “vicdanları lənətlənmiş”, “ürəkləri, gözləri qan tutmuş”, “qatil”, “yalançı, saxtakar, türk düşməni”, “namus düşməni” sözlərini 1905-1907-ci, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və müstəqilliyin ilk illərindən xalqımıza qarşı dəhşətli cinayətlər, qətliamlar, qırğınlar, terror aktları törətmiş, sovet rejiminin repressiya və sürgün siyasətinin həyata keçirilməsinə rəvac vermiş, on minlərlə azərbaycanlı qanına qəltan etmiş, yüz minlərlə soydaşımızı doğma ocağın-dan didərgin salmış, şəhərləri, kənd və qəsəbələri yandırmış, viran qoymuş vəhşi qəbiləyə – ermə-nilərə bütövlüklə şamil etmək olar.

Nəticə / Conclusion

Memuarla bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik:

- bolşevik rejimi və kommunist ideologiyasının göstərişi ilə ölkəmizdə Gəncə üsyanının, erməni-bolşevik quldurlarının törətdiyi qırğınların əsl mahiyyəti saxtalaşdırılsa da, Məhəmməd Altunbay Azərbaycan xalqının cismən yox edilməsinə hesablanmış bu bəşəri cinayəti, soyqırımı si-yasətini, vəhşiliyini ifşa etmiş, həqiqəti bütün çıpaqlığı ilə açıb göstərmişdir.

- müəllif konkret tarixi fakt və hadisələrə, şahidi və iştirakçısı olduğu olaylara istinad edərək, erməni-bolşevik birləşmələrinin Gəncədə törətdiyi cinayətləri, onların çirkin niyyətlərini kifa-yət qədər ətraflı əsaslandırılmış, belə demək mümkünsə, Gəncə hadisələrinin publisistik stenoqra-mını qələmə almışdır;

- bolşevik-daşnak birləşmələri Gəncə üsyanını yatırarkən yalnız milli mənsubiyyətinə görə uşaq, qadın demədən minlərlə azərbaycanlı ağılsız vəhşiliklərlə qətlə yetirilmiş, maddi-mədə-ni, tarixi abidələri məhv etmiş, milli nə varsa, ona qənim kəsilmişlər;

- memuar xalqımızın istiqlalına və istiqbalına susamış ermənilərin tarixi cinayətlərini, vəhşi-liklərini öyrənmək və nəticə çıxarmaq baxımından ibrətamiz mənbə, yaddan çıxarılmayacaq isma-ricdir;

- əsər erməni-bolşevik ittifaqının soyqırımın dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirildiyini qətiyyətlə söyləməyə əsas verir;

- memuar erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin xalqımıza qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və bu gün də aktualdır.

Ədəbiyyat / References

1. Altunbay Məhəmməd. Azadlığa uçan türk. Bakı: Maarif, 1994.
2. Balabəyli Faiq. Dünyada ilk təyyarə qaçıran azərbaycanlı – Qatı açılmamış səhifələr. xeberle.com. 5 may 2015.
3. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət nəsrli. Bakı: Elm və təhsil, 2011.

4. Hürriyyətə uçan türk. Mehmet Altunbayın hatıraları. Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları (Hazırlayan Melahet Altunbay), № 36. Ankara, 1989.
5. Hüseynova S. Məhəmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” memuarında tarixi gerçəkliyin bədii inikası”. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 3, 2018.
6. Məhəmməd Altunbay. Azadlığa uçan türk. Xatirələr. Bakı: Xan, 2017.
7. Musayev Şahbaz. Azərbaycanlıların soyqırımını mühacirət nəsrində (Məhəmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” memuarı əsasında)”. Azərbaycan MEA, Filologiya və Sənətsünaslıq, № 2.
8. Özkan Salih. Bir Azərbaycanlı mülteci. Mehmet Altunbay. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, № 17 (1).
9. Seyidzadə Cahaxanım. Azadlığa uçan ilk türk. “Ədəbiyyat qəzeti, 31 mart 2018.
10. Şimşir Sebahəddin. Türkiyədə yaşayan Azərbaycan türkləri. Ankara: 2013.
11. Tahirli Abid. “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı: CBS, 2005.
12. Tahirli Abid. Amerikadan gəlirəm. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 8-14 noyabr 2001.

Разоблачение политики геноцида в творчестве Мохаммеда Алтунбая

Абид Тахирли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: habidtahirli@gmail.com

Резюме. В творчестве одной из известных личностей в азербайджанской эмигрантской литературе Мохаммеда Алтунбая важное место занимают вопросы геноцида армян в отношении азербайджанцев, неопишемые злодеяния армян на азербайджанских территориях в течение всей истории, разоблачение сугубо армянских предательских черт, неблагодарности, продажности, злодейства, характерных им. Основную идею его произведения «Турок, воспаряющий к свободе. Воспоминания» составляет освещение данной проблемы на примере конкретных исторических, объективных фактов.

Статья исследует многочисленные сцены зверств геноцида против азербайджанцев, душевраздирающие эпизоды, описанные в этих мемуарах, раскрывает сущность политики геноцида со стороны наших коварных соседей. До республики и всего мирового сообщества доводится правда о бесчеловечных преступлениях, содеянных армяно-большевистскими вооружёнными отрядами, достоверность которой имеет неопределимое значение и актуальна и сегодня.

Ключевые слова: эмигрантская литература, Мохаммед Алтунбай, воспоминания, геноцид, политика геноцида, большевистско-дашнакское взаимодействие